

PÓK ATTILA

Témaválasztás és módszer a historiográfiában

Az alábbi műhelytanulmány egy hosszabb ideje készülő, az 1867 és a századforduló közötti magyar történetírás történetével foglalkozó munka bevezető fejezete. A kutatás megkezdésekor a kiinduló hipotézis az volt, hogy a korszak (historiográfiai szempontból nézve kezdőpontja a Magyar Történelmi Társulat megalakulása, zárópontja a Szilágyi Sándor szerkesztette 10 kötetes A magyar nemzet története című szintézis megjelenése) magyar történettudományának központi problémája a magyarországi nemzeti-nemzetiségi kérdés historikuma, következésképpen a munka szerkezeti vázának ezt valamilyen módon tükröznie kell. Hogyan viszonyuljon azonban ez a szerkezeti felépítés a korszak történetírását különböző összefüggésekben eddig tárgyaló művek rendező szempontjaihoz, amelyek többnyire esztétörténeti, politikai, ideológiai irányzatokhoz kapcsolva rendszereztek a korszak történetírását? Idealista, materialista, liberális, konzervatív, demokrata, forradalmi romantikus, köznemesi romantikus, romantikus nacionalista, feudális konzervatív, polgári demokrata, pozitivista, a historizmus, a szellemtörténet követője stb. olvashatjuk a témáról szóló munkákban az osztályozó jelzőket. Hogyan kapcsolódik egyfajta történetfelfogáshoz egyfajta politikai állásfoglalás, létezik-e egyáltalán ilyen korrelációs jellegű viszony; olyan probléma ez, amelyet nem lehetett megkerülni a munka kezdetekor. Ilyen helyzetekben segíthet a szélesebb perspektívából közelítés s ez adta az indítást néhány standard és újabb, módszertanilag jelentősnek ítélt külföldi historiográfiai munka áttekintéséhez, a tervezett munka témájának körülhatárolásához, módszerének végiggondolásához. Így született ez a hangsúlyozottan műhely-jellegű írás.

* * *

A magyar történetírás történetének irodalma – különösen ha e kis nemzet történészeinek mennyiségileg és minőségileg is igen tekintélyes alkotómunkájára gondolunk – nem túl nagy. Összegezésre, önvizsgálatra általában a különböző kongresszusok, évfordulók kínáltak – kínálnak alkalmat. Ezeket az egy-egy periódus természetét különböző szempontokból áttekintő, az értékeléstől, a formális szempontokon túlmenő rendszerezéstől többnyire tartózkodó tanulmányokat azonban szerzőik sem tekintik történetírás-történeti alkotásnak, létrejöttüket napi, gyakorlati cél indokolja. Az ezeken meszse túllépő, a történetírásán belül önálló diszciplínát jelentő történetírás-történet, a historiográfia is megalkotta már első fontos műveit: részben ún. irányattörténeteket, részben biografikus összefoglalókat. E diszciplína tárgyáról, kutatási területéről hosszú ideig zajlott vita¹ s a diszciplína egyetlen – bármely szerény igényű – művelője sem térhet ki kutatása témájának és módszerének bemutatásakor illetve indoklásakor az állásfoglalás elől.

E – historiográfiai szánt – munka megírásakor abból indultunk ki, hogy a 19. században kialakuló modern történettudomány történetét szoros összefüggésben kell vizsgálni a korszakot alapvetően meghatározó társadalom- és politikátörténeti folyamattal: a polgárság térnyerésével, a nemzeti államok kialakulásával és az ebből adódó nemzeti társadalmakon belüli és azok közötti konfliktusokkal. Hangsúlyozottan nem a történetírás vagy – más szóval – a történetírók sorának történetét akarjuk vizsgálni, hanem a sokrétű, sokágú forrásörző és forrásfeldolgozó intézményrendszerét: a múzeumait, könyvtárait, levéltárait, egyetemi tanszékeit, kutatóintézeteket kiépítő, a történelemből élők kicsiny, de

¹Vö. *Pamlényi Ervin*: A historiográfia tárgyáról és módszeréről. *Történelmi Szemle*, 1974/4/ 552–558.

nem jelentéktelen társadalmi rétegét létrehozó történettudomány történetét. Természetes, hogy a történettudomány történetében akárcsak a történetírás történetében a nagyformátumú történészegyeniségek a kiemelkedő határoszlopok, orientációs pontok: életpályájuk vizsgálatakor, műveik pusztá megértéséhez, szellemi neveltetésük elemeinek kimutatásához is elengedhetetlen azonban annak a „tudományos nagyüzem”-nek (vagy „kisüzem”-nek) az ismerete, amelyhez valamilyen módon kapcsolódnak. Ez az üzem persze nem alkalmas akármilyen munkára, korlátlanul nem vehet fel megrendeléseket, legalábbis igényes munkára nem. Megfelelő forrásadottságok, módszertani, segédtudományi felkészültség, régebbi mesterek munkáinak kritikusan új szempontok alapján megrostált beépítése nélkül, pusztá „munkaszervezéssel” nem számíthatunk eredményre. Nem is beszélni arról, hogy a legnagyobb mesterek gyakran nem hajlandók munkát vállalni ebben a – hol gyakran, hol ritkábban főnökeikt váltó – „üzemben”, amely azonban valamilyen módon (ha csak avval is, hogy elhatárolják magukat tőle) az ő tevékenységüket is befolyásolja. Ez a hasonlat persze inkább tudományágunk 20. századi fejlődésével kapcsolatban lehet indokolt, a mai tudományszervezet azonban pontosan az általunk vizsgálni kívánt periódusban, a 19. század utolsó harmadában kezd kialakulni.

A téma idő és tárgy szerinti körülhatárolása előtt azonban megkerülhetetlennek látszik néhány további általános probléma felvetése.

1. Melyek lehetnek a történettudomány története periódusokra, szakaszokra osztásának fő szempontjai? Milyen kritériumok alapján határozhatók el egymástól a különböző irányzatok?

2. Az előző kérdéskörrel elválaszthatatlan összefüggésben: hogyan viszonyul a történettudomány történetének periódus-, kategória-, szempontrendszere a megfelelő korszak egész gondolkodás-történetének vizsgálata során kialakított periódusokhoz, kategóriákhoz, szempontokhoz? Milyen segítséget adhatnak a filozófiatörténet, ideológiatörténet, politikai gondolkodás története sőt a politika- vagy társadalomtörténet műhelyeiben kialakult kategóriák a történettudomány történetét kutató történész számára? Például, lehet-e egy történész munkásságának summás értékelése az, hogy irracionális szellem-történeti módszerrel dolgozta ki az ellenforradalmi rendszer nacionalista, konzervatív kiváltás-görző ideológiáját vagy az, hogy egy a pozitívizmus eszméitől megtermékenyült szerző műve egyszerre szolgálja a társadalmi progresszió és a nemzeti önrendelkezés ügyét? Léteznek-e és ha igen, melyek azok az immanens elemek, amelyek csak a historiográfus sajátos szempontjai? Milyen szempontokat célszerű átvennie és milyen arányúak lehetnek ezek a különös historiográfiai szempontokhoz képest az általános értékelésben?

3. Megelégedhet-e a historiográfus a nagy monográfiák, szaktudományos folyóiratok hasábjain megjelent művek forrásként való felhasználásával, amikor a történefffogás, a történeti gondolkodás irányzatait kívánja taglálni? Milyen típusú forrásokat használhat fel ilyen kérdésekre választ kereső vizsgálataiban?

4. Egyáltalán: mit is tekintsen feladatának a historiográfus? Elméleti módszertani kérdések vizsgálatához használja fel anyagként szakmája előtörténetét vagy anyaggyűjtése terjedjen ki a hétköznapi történefffogás forrásszerűen elérhető elemeire is?

5. És mindezekben elgondolkodva hogyan is válasszon témát, ha pl. irányzatok feltérképezését tűzi ki feladatul? Politikai irányzatok legyenek a határvonalak? Írja meg tehát pl. a szociáldemokrata, a kiscgazdapárti, kommunista, radikális stb. történefffogások történetét? Vagy inkább szociológiai- és filozófiatörténeti kategóriákkal operáljon és írjon a pozitívizmus, historizmus, szellem-történet, neopozitívizmus, scientizmus stb. történezzemléletéről? Vagy még jobb, ha politika- ill. politikai gondolkodástörténeti kategóriákat használ és konzervatív, liberális, anarchista, nacionalista stb. felfogásokról ír?

Mint minden kutatás megkezdésénél, a források, módszerek végiggondolásánál természetesen csakis az eddigi hasonló problémákból kiinduló művek számbavétele segíthet a kérdések megválaszolásában. Melyek tehát néhány alapvető historiográfiai kézikönyv vagy nagy jelentőségű monográfia periodizációs szempontjai, elvi kiindulópontjai?

A történetírás történetének első összefoglalását, amely 1911-ben jelent meg, Eduard Fueter készítette.² A téma minden kutatója által megemlített, ám kevésbé használt munka nem lett igazi alapkönyv. Módszere, szemlélete és kronológiai arányai egyaránt szerepet játszhattak ebben. A humanizmus itáliai történetírásától indító mű kb. egyharmada foglalkozik csak a 19. századi, a kritikai-filológiai

² *Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München–Berlin, 1911.*

ai módszer kialakulását követő periódussal. Összegező kategóriái itt a romantika, a liberalizmus majd a társadalmi mozgalmak indukálta „realista” reakció a romantikus történetírára. A korábbi periódusok rendező fogalmai pedig a humanizmus, az ebből kialakuló nemzeti politikai történetírás majd a felvilágosodás. A számtalan alfejezetből álló könyv szinte a természettudományos rendszereket, táblákat juttatja eszünkbe, sokkal inkább emlékeztet enciklopédiára, mint tudománytörténeti összefoglalásra. Az alapkérdések tisztázni szánt rövid bevezető leszögezi: a mű csak a történeti művekben megjelenő történetírással foglalkozik (így húzhat törés nélküli fejlődési vonalat a humanizmustól a 19. század végéig), a teóriák és módszerek története ugyanis korántsem párhuzamos ezzel: „A történetelmélet története ugyanolyan kevéssé a történetírás története, mint ahogy a drámaelmélet története sem esik egybe a drámaéval. Egyes időszakokban az elmélet és a gyakorlat egészen eltérő utakat jártak. A felvilágosodás előtti időszakban többnyire az volt a helyzet, hogy az iskola szabta szabályokat ugyan elismerték a történészek, műveikben azonban nem vették őket figyelembe. Úgy tettek, mint néhány régi drámaíró: alkotóként (mint pl. Lope de Vega) abszolút tudatossággal nem az akadémikus elvek szerint jártak el, hanem arra figyeltek, hogy mit igényel a közönség, azaz a mi esetünkben a hatóságok.”³ E Fueter által élesen exponált problémának természetesen megvannak az eszméletörténeti előzményei. A 18. században nagy általánosságban három típusú történetírásról beszéltek: igaz, kitalált és satirikus történetírásról, elkülönítve ettől az általános törvényszerűségeket vizsgáló történetfilozófiát. Hegel szintén megkülönbözteti a történetírást és a történetfilozófiát, a történetírásról pedig négy típust különböztet el: univerzális, pragmatikus, kritikai, fogalmi típusok, e kategóriák azonban nem váltak későbbi áttekintő rendszerezések kulcsfogalmaivá. Az „igazi” történetírás a 19. század elején elhatárolódott a természettudományi értelemben vett tudománytól, a filozófiától és a művészettől. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne születtek volna pozitivisták (Comte, Buckle), idealisták (Heinrich Leo, Feuerbach) vagy romantikusok (Carlyle, Chateaubriand) történetírói művek. Ezeket a szerzőket azonban a tudományos közvélemény többnyire a követendőnek tartott történetírói elveket és módszereket elvető történészekként tartotta számon. A szűkebb értelemben vett történetírói iskolákat pedig inkább olyan jelzőkkel minősítették, amelyek nemzeti vagy politikai irányzathoz tartozást fejeztek ki.⁴

Ezek a 19. században elterjedt nézetek tükröződnek nemcsak Fueter könyvében, hanem a két másik századeleji összegező történetírástörténeti áttekintésben, Croce és Gooch munkáiban is. Croce⁵ a romantikában és a pozitívizmusban látja a 19. századi történetírás fő vonulatait. A romantika nagy érdeme szerinte a fejlődésgondolat kifejtése, a filozófia és filológia egyesítése, vagyis olyan történészegyeniségek megjelenése, akik egyszerre voltak gondos filológusok és világtörténeti összefüggésben gondolkodó történetfilozófusok, sőt néha a művészi ihletés sem hiányzott alkotásaikból (Niebuhr, Mommsen, Thierry, Fustel de Coulanges említi). A korszak jellemzője ugyanakkor Croce felfogásában a történetfilozófiák elburjánzása, amely a transzcendens történetfelfogás kifejeződése: a filozófiai konstrukciókban elveszik tény és eszme, esemény és annak értelmezése, cél és cselekvés, világ és isten egysége. A pozitívizmus Croce szerint lényegében az így értelmezett történetfilozófiákkal szembeni opposíció, amelynek három – alapgondolatban megegyező – megjelenési formáját különböztetik meg. A történészi opposíció lényege, hogy a történeti munkának a valóság bemutatása és nem értékelése a feladata, a történeti mű semmilyen irányban nem lehet elfogult, de a létező (nemzeti, vallási stb.) antinómiákat, az árnyalatokra ügyelve, jeleznie kell. Ez diplomáciai érzéket kíván, nem csoda ezért – érvel Croce –, hogy sok diplomata írt ilyen műveket, illetve az irányzat legnagyobb alakja, Ranke, oly nagy előszeretettel fordult a diplomáciai forrásokhoz. Ranke nagyszerű képességeit mutatja, hogy protestánsként úgy tudta megírni a pápák történetét az ellenreformáció idején, hogy azt minden katolikus országban szívesen olvasták, vagy hogy német létére a franciák által is elfogadott módon írt a francia történelemről. A második opposíció-típus a filológusi, amely a végletekig vitte a forrásokhoz való ragaszkodást és így csak kompiliációkat nyújthatott, noha ezekből akart kitarító gyűjtőgyűjtéssel átfogó munkákat felépíteni. A történetfilozófiával szemben állók harmadik csoportját filozófusok alkotják, akik azonban a filozófus nevet visszautasították vagy valamilyen jelzővel (pozitivisták, naturalisták, szoci-

³ Uo., V.

⁴ Vö. Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore, 1973. 286.

⁵ Benedetto Croce: *Theorie und Geschichte der Historiographie*. Tübingen, 1915.

ologikus, empirikus kritikái) kiegészítve használták. Alapeszméjük: míg a történetfilozófusok mindig a cél fogalmából indultak ki, addig ők mindennek az okát keresték, egy történelmi mechanikát vagy társadalmi fizikát akartak kidolgozni és ez az igény vezetett – folytatódik Croce gondolatmenete – az új tudomány, a szociológia kialakulásához. A történészek által gyűjtött anyagot a szociológusok osztályozták, rendezték. Az ő tevékenységük eredményeképp terjedt el az előítélet, hogy a valóságos történelem csak természettudományos módszerrel írható meg, ok-okozati viszonyokat feltáró induktív gondolatsorok alapján. Innen ered a faj, átöröklés, degeneráció stb. természettudományi fogalmainak alkalmazása a társadalomtudományokban. A „történetfilozófia” ellenzőinek három csoportja tehát különböző módszereket javasolt annak helyettesítésére: a „diplomatikus” a történelmi valóság belső ellentmondásosságát érzékeltetni kívánó (diplomatisch), a filológiai és a szociológiai módszerű történetírást, amelyek egymással szemben is oppozícióban álltak. Croce mindezeket az irányzatokat átfogó kritikában részesíti (ugyanakkor kiemeli a pozitívizmusnak a romantikával szembeni előremutató jegyeit), a jelen vizsgálódás szempontjából azonban ez számunkra lényegtelen, hiszen itt csak a történetírás fejlődéstörténetéhez használt kategóriáit keressük.

G. P. Gooch nagyszabású művében⁶ egy a humanizmustól a 19. századig ívelő bevezető, az ókori történelemmel foglalkozó irodalmat áttekintő négy fejezet, a katolikus történetírásról s végül a művelődéstörténeti törekvéseiről szóló fejezetek (a könyv összesen 27 fejezetből áll) kivételével nemzetek ill. történelmi problémák szerinti csoportosításban tekinti át a 19. századi európai történetírás történetét. Nem beszél a nemzeti történetírásokon belüli vagy azokon túlmutató átfogó tendenciákról.

Fueter és Gooch viszonylag fiatalon (Fueter 35, Gooch 40 évesen) publikálták szintéziseiket, az egy eredményekben gazdag kutatói pálya végén visszatekintő Moritz Ritter 1919-ben megjelent könyve⁷ viszont az ókortól a 19. századig ívelő áttekintésében nem irányzatokat kutat, hanem bizonyos alapkérdésekre adott válaszok, alapproblémák megoldásának módozatait mutatja be és elemzi a kiválasztott (reprezentatívnek tekintett) műveken. Ilyen problémák nála az emberi természet, az állam szerepe, állam, társadalom, alkotmány és politika kölcsönös viszonya, egyén és közösség viszonya stb.

A történetírás történetének eddig legnagyobb szabására tervezett, de mindeddig csak az első kötet megjelentetéséig eljutott összefoglalása Hugo Preller nevéhez fűződik,⁸ ezért megfontolandók módszertani megjegyzései. Szerinte a historiográfia az általános irodalomtörténet része, vagyis mindazokkal az írásművekkel kell foglalkoznia, amelyek a történelmet leírják, értelmezik. Ez azt is jelenti, hogy a töredékesen meglévő írásokat is meg kell próbálni rekonstruálni a kutatónak. „A történetírás történetének feladata egy megadott kor történelméhez való viszonyának ábrázolása”⁹ – hangzik Preller definíciója. Ez azt jelenti, hogy egy-egy korszak történetírói természet teljességre törekedve kell feltárni és kronológiai sorba rendezni, függetlenül a művek mai mércével mért tudományos vagy művészi értékétől. (Így pl. a Bibliát is tárgyalnia kell a történetírás átfogó történetének.) A kutatásra alapozott szigorúan induktív módszer követendő; minél több anyagot kell összeszedni, nem szabad csak a kiemelkedő művekre koncentrálni (ahogyan pl. Fueter tette). Eme elvek alapján hatalmas terjedelmű munka terve született: az első kötet mindössze i. e. 330-ig jut el, a második pedig i. u. 330-ig. A nyolcadik könyv tárgya a minket érdeklő korszak, a „liberalizmus történetírása” 1832–1930. Ez ötrészből áll (ill. a tervek szerint áll majd): 1. politikai, vallási, tudományos liberalizmus, 2. a szociológia, 3. a természettudományok befolyása, 4. idealizmus, naturalizmus, realizmus és pozitívizmus, 5. a történetfilozófia.

Még színesebb a kép, ha a legutóbbi években megjelent néhány historiográfiai munka kérdésfeltevéseit, szerkezetét, korszakbeosztását, irányzatelhatárolásait is figyelembe vesszük. Ezek között minden bizonnyal a legeredetibb, legátfogóbb igényű mű Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* című, 1973-ban megjelent könyve, amelynek alapproblémája minden historiográfiai művet író szerző nehézsége: azokat a kategóriákat, fogalmakat keresi, amelyek-

⁶History and Historians in the 19th Century. London, 1913. A mű azóta több nyelven számos kiadást ért meg.

⁷Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet. München–Berlin, 1919.

⁸Geschichte der Historiographie unseres Kulturkreises. Band 1. Aalen, 1967.

⁹I. m. 7–8.

kel a 19. századi történetírás története leírható. Romantika, idealizmus, pozitívizmus általános művelődéstörténeti kategóriái vagy a kifejezetten ideológiai irányzatokhoz (liberalizmus, radikalizmus, konzervatívizmus) sorolás a szerző szerint inkább elhomályosítja mint megvilágítja a történetíró alkotó tevékenységének intellektuális folyamatát. White ezért egy teljesen eltérő megközelítést javasol és fejt ki. Abból indul ki, hogy a 19. század legkiemelkedőbb történészei kénytelenek voltak belátni: ahhoz, hogy a történelem a természettudományokéhoz hasonló értelemben tudomány legyen, azokéhoz hasonló, egységes fogalmi apparátusra van szüksége. Ennek hiányában a természettudományokéhoz hasonló formalizálás lehetetlen, a történész tehát csak narratív módon, a nyelv eszközeivel adhatja közre kutatásainak eredményeit. White szerint éppen ezért a nyelvi kifejezőmódból kell kiindulni a történetírói alkotások (felfogása szerint a történetfilozófiai és történeti művek egyaránt idetartoznak) rendszerezésénél, hiszen a művekkel olvasói ezen a szinten teremtenek kapcsolatot, a műveket pedig hatásukkal, közönségükkel együtt kell vizsgálni. Vizsgálni és nem értékelni, ugyanis White a teljes értékmentesség álláspontján van: „módszerem, röviden, formalista. Nem fogom megpróbálni eldönteni, hogy egy adott történész munkája jobb vagy korrektebb módon számol-e be egy bizonyos eseménycsoportról vagy a történelmi folyamat egy mozzanatáról mint a másik, inkább beszámolóik szerkezeti elemeit kívánom meghatározni.”¹⁰ Azt feltételezve, hogy végül is ugyanazokat az eseményeket dolgozzák fel a különböző történészek (a témaválasztás fontos tényezőjét figyelmen kívül hagyja) minden történeti munkának hármasszerű szerkezetet tulajdonít: 1. bizonyos mennyiségű adat, 2. elméleti fogalmak az adatok értelmezéséhez, magyarázatához, koncepció, 3. a bemutatás, a megelevenítés eszközei. Ezeket kívül pedig a történeti művek „... tartalmaznak egy mély szerkezeti tartalmat, amelynek természete általában költői és specifikusan nyelvi, és amely paradigmája annak, hogy milyennek kell lennie egy kifejezetten történelmi magyarázatnak.”¹¹ A történeti mű vizsgálatánál először a felszíni, nyilvánvaló episztemológiai, esztétikai és morális jellemzőket kell megállapítani, utána következhet ennek a „metatörténeti alépítménynek” a vizsgálata. Az „alépítmény” szerkezete igen összetett. A történetírói magyarázatoknak, értelmezéseknek ugyanis White szerint három fajtája van: 1. a formális érveléssel történő magyarázat, 2. a megelevenítés módja által sugallt magyarázat, 3. az ideológiai tényezőket bevonó magyarázat. Mindegyiküknek négy-négy altípusa van: a *formális érveléssel történő magyarázat* altípusai a formalizmus, az organikus, a mechanikus magyarázat, a kontextualizmus. A *megelevenítés módjának* típusai: a romantikus megjelenítési mód, a komédia, a tragédia és a szatíra. Az *ideológiai* implikációk szempontjából beszélhetünk anarchizmusról, konzervatívizmusról, radikalizmusról és liberalizmusról. White szerint egy-egy történész vagy történetfilozófus műveinek stílusa, „metatörténeti alépítménye” ezekre az elemekre bontható fel, ill. ezeknek az elemeknek speciális kombinációi jellemeznék egy-egy alkotót. Könyvében négy történész (Michelet, Ranke, Tocqueville, Burckhardt) és négy filozófus (Hegel, Marx, Nietzsche és Croce) munkásságát elemzi ezzel a módszerrel. Ne felejtjük: a kiindulópont irodalmi – nyelvészeti, ugyanis White szerint bár elődei elismerték, hogy a történetírás tudomány és művészet keveréke, elsősorban azt vizsgálták, milyen mértékben tudomány és kevés gondot fordítottak a művészi elemekre. A történetírás fejlődésvonalát, a különböző szerzőket összekötő és elválasztó pontokat pedig White szerint csak ezen a vonalon haladva lehet felfejteni.

Igen gazdag az utóbbi évek szovjet és NDK historiográfiai irodalma. Ha az itt minket érdeklő szempontból, a periodizáció szemszögéből tekintjük át ezeket a műveket, azt látjuk, hogy a korszakelhatárolások általában egybeesnek a politikatörténet fordulópontjaival, az értékelések viszonyítási alapja pedig a marxista történetfelfogás, történetfilozófia.¹²

A történetírás történetének kutatója azonban természetesen nem csak a szűkebb értelemben vett történetírástörténeti munkákban találhat módszertani fogódzókat, inspiratív vagy vitára ingerlő gondolatokat. Így a historiográfiai rendszerezés alapkategóriáit keresve megkerülhetetlen Droysen

¹⁰ III. – IV.

¹¹ IX.

¹² A szovjet historiográfiából ld. például *M. V. Necskina Kijucevszkij* monográfiáját (Moszkva, 1974.), az ún. tomszki iskola (Mogilnyickij és társai) az 1960-as évek közepe és az 1970-es évek közepe között kiadott műveit, az NDK-ban főleg E. Engelberg, H. Schleier, G. Lozek, J. Streisand, W. Berthold munkáit.

rendszere, a Historikban¹³ kifejtett elvei. Droysen előadásában ugyanolyan széles körű módszertani összefoglalót és útmutatást kívánt adni a történétírók számára, mint Arisztotelész az irodalomhoz. Rendszerének három pillére a metodika, vagyis a kutatási módszer, a felkutatott anyag rendszerezése, rendszerezési módja (Systematik) valamint az előadásmód. A metodika kiindulópontja a történész kérdésfeltevése, vagyis az, hogy milyen problémákra keres választ és e válaszokat hogyan értelmezi. Droysen szerint ez az értelmezés lehet pragmatikus (közvetlen ok – okozatokat kereső), feltételekből levezető (földrajzi, erkölcsi stb. tényezők), pszichologikus (az egyén akaratára, jellemére visszavezethető) és végül az erkölcsi erőkre, eszmékre visszavezető értelmezés. A *Systematik* tulajdonképpen a történeti fogalmak és a következtetismódok rendszerező áttekintése, végül a történeti művek előadásmódja, megjelenítési módja ismét négyféle lehet: 1. a legmegfelelőbbnek az eseményeket átélve, megértve (verstehen) elbeszélő módszert tartja Droysen. Ennek megint négy alfajtája van: a pragmatikus, amely a törvényszerűségek létét hangsúlyozza és erre fűzi fel az eseményeket, a biografikus, amely szerint a személyiség a fő történelemformáló erő, a monografikus, amelyik teleologikusan, egy meghatározott cél felé való előrehaladásként ábrázolja az eseményeket és végül a katasztrofikus, amely a különböző szempontokat, tényezőket konfrontálva adja elő a történelmet. A megjelenítési módok második fajtája a történétíró személyét előtérbe állító, a kutatás folyamatát exponáló előadási módszer, a harmadik a didaktikus, a közönséget nevelni akaró előadásmód, a negyedik a diskusszív módszer egy-egy általános vagy aktuális problémára történeti anyagon keres választ.

Droysen négyes rendszere hasonló rendszerezésekre emlékeztet. Hegel is – mint már utaltunk rá – négyfajta történetírást különböztet meg, Croce-nál a romantikus, idealista és pozitivisták történetírás mellett van egy „új” történetírás, Fueter-nél romantikus, liberális, realista és tudományos történetírásról esik szó. Hasonló osztályozási sémát dolgozott ki Wilhelm Dilthey is. Nála a 19. századi történetírás fő, irányzatokat jelző alakjai Ranke, Carlyle, valamint Tocqueville, saját „Einleitung in die Geisteswissenschaften” (1883) című művét pedig korszakalkotónak érezte, a „Kritik der historischen Vernunft” elengedhetetlenül szükséges kidolgozásához a kezdő lépést látta benne. Nietzsche is négyfajta történelmi tudatról beszél.¹⁴ Ezek a négyes felosztások az előbb említett White szerint a 19. századi művelődéstörténet négy fő irányzatához – romantika, idealizmus, naturalizmus, szimbolizmus – igazodnak.

A 19. századi gondolkodás s azon belül a történeti gondolkodás történetét áttekintő eszmétörténeti, történetfilozófiai, historiográfiai irodalom többsége azonban a pozitívizmusban és a historizmusban jelöli meg a 19. század társadalomtudományi gondolkodásának alapkategóriáit. E fogalmak értelmezésével, tartalmával kapcsolatban hatalmas mennyiségű irodalom áll rendelkezésre, itt csak a két irányzat történet szemléleti lecsapódásával kapcsolatos néhány, a historiográfiai kategóriák szempontjából lényeges kérdést szeretnénk jelezni.

1. A pozitívizmus tartalmát általában Comte, Buckle, Lecky, Draper, Littré, Taine, Spencer, J. S. Mill, tehát filozófusok, közgazdászok, irodalomtörténészek, nyelvészek és történészek valamint természettudósok (Lyell, Darwin) művei alapján határozzák meg, pontosabban tesznek kísérletet körülírására. A történet szemlélet nyilvánvalóan csak egy átfogó pozitivisták világkép részeként értelmezhető, de nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez a szemlélet történeti rekonstrukció eredménye. Comte tudatosan fejté ki pozitív filozófiáját, a mai historiográfia által pozitivistának nevezett történet szemléleti – gondolati kiindulópontja ugyanakkor nem feltétlenül a pozitívizmushoz való viszony. Nem egy alkalommal olvashatunk persze történész tollából pozitivisták szemlélet lényegét összefoglaló fejtegetéseket, a historiográfusnak azonban nem ezekből, hanem a konkrét történeti művekből kell kihozni a szemlélet kritériumait, tartalmát.

¹³Először 1868-ban tette közzé nyomtatásban. Droysen 1851 és 1884 között 17-szer hirdetett előadássorozatot „Előadások a történelem egyetemességéről és metodológiájáról” címmel. A „Grundriss der Historik” című kis könyvecskéjét kollégiuma valamennyi részvevője megkapta. Azt, hogy ebből a vázlat szerű kis könyvből alapvető történetelméleti és módszertani kézikönyv lett, Rudolf Hübnerek köszönhetjük, aki a Droysen hagyatékában talált kéziratok és Droysen egyes diákjai feljegyzései alapján rekonstruálta az előadássorozatot és a „Grundriss der Historik”-kal valamint Droysen néhány egyéb elméleti írásával együtt 1937-ben példászerű kritikái kiadásban megjelentette. Azóta 8 újabb kiadásban jelent meg s számos egyetemen ma is tankönyv.

¹⁴Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. 1874.

A historizmus tartalmának meghatározása a pozitívizmusnál is nagyobb nehézségekbe ütközik. Az értelmezésnek a Marx formációelméletét és Toynbee kultúrkör ábrázolását közös nevezőre hozó átfogó világszemlélettől a „történelem német felfogásáig” megszámlálhatatlanok. A történettudomány történetével kapcsolatban azonban nem kétséges, hogy a historizmus azt a történetírói iskolát jelöli, amelynek Humboldt ill. Ranke munkássága jelenti nyitását, folytatása a porosz kisméretű iskola (Treitschke, Sybel, Droysen) majd a szellemtörténet. E szerteágazó koncepció fő alkotó eleme az individualitás elve, tehát az a gondolat, hogy minden egyes korszak azonos közelségben áll Istenhez, az isteni akarat része, a legteljesebb, az alátartozó egyéneket egy magasabb szintű individualitásba integráló individuuum pedig az állam. Ebből az a kutatói munkára vonatkozó következtetés vonható le, hogy minden korszakot mind alaposabban, mind több forrás bevonásával kell tárgyalni, különös tekintettel az individualitások, vagyis a legmagasabb szinten az államok viszonyára, konfliktusaira. Ranke, Droysen és Dilthey elveinek és műveinek tanúságai alapján úgy is jellemezhető ez a historiográfiai koncepció, mint amelyben „... elhalványul a társadalmi gondolat, eltűnnek a feudalizmust bíráló eszmék. Kimarad az ismeretek egységére törekvő felfogás, háttérbe szorulnak a természettudományok eredményei, főleg pedig a tudományok fejlődésében fellelhető törvényszerűség gondolat tűnik el.”¹⁵ Az is igaz azonban, hogy a kutató történelem számára megtermékenyítő, a történeti valóság átfogó megismerésére inspiráló gondolat lehet a korszakok egyenértékűségének eszméje, amely a történelemet a történeti és természettudományos megismerés különbségeinek meghatározására ösztönzi. Az állam magasabbrendű individualitásának gondolata kétségtelenül lehet reakciós, *politikai* eszme (bár nem szükségszerűen az), a nemzetközi kapcsolatok történetének megismerésére ösztönözve azonban komoly *szakmai* hasznot hozhat.

A pozitívizmus és a demokratikus ill. a historizmus és a konzervatív eszmék azonosítása politikai és tudománytörténeti, tudományelméleti fogalmakat kapcsol össze. Elképzelhető azonban itt más értelmezés is: „A pozitívizmus... egy konzervatív politika alapja (rend és haladás) (ahogy Comte mondta... amennyiben a gondolkodást az adott tények) világára korlátozza...”¹⁶ – írja egy helyen Garaudy. Vagy egy másik probléma: lehet-e az európaisággal, a nyugati eszmevilággal való lépéstartás kritériumának tekinteni a pozitívista eszmék jelenlétét; hiszen a historizmus – bár lényegesen hosszabb életű a pozitívizmusnál és kibontakozása valóban inkább a század második felére esik – a pozitívizmus-sal együtt, avval konfrontálódva is fejlődik ki.

Csupa kérdőjel, mindmennyi messzire vezető gondolatmenetekre indító kérdésfeltevés, témánk szempontjából azonban talán elegendő alap a hipotetikus következtetésre: a 19. század történetírása történetének leírásához pozitívizmus és historizmus kategóriái elengedhetetlenek, de korántsem elégségesek. S ha a következtetéseket most már az egész, semmilyen értelemben sem teljességre törekvő áttekintés alapján próbáljuk levonni, az alábbi problémákat érzékelhetjük.

Nyilvánvalóan két külön – bár egymásba fonódó – téma a történetiség gondolatának, illetve a történettudomány, és a történetírás fejlődésének története. Kétségtelenül előbb jelenik meg ugyanis az elméleti természettudományban az „immanens folyamatként felfogott fejlődés” fogalma, s Herder is „erejének javát nem arra fordította, hogy a *különbség* mozzanatát, amely az embert a megelőző állati léttől elválasztja, megértse, inkább arra, hogy a közös és egységes természeti alapot, amely az embert a természet többi részével összefűzi, és annak rokon és egyként tagjává teszi, hangsúlyozza”.¹⁷ A Droysen–Dilthey-féle historizmus pontosan ennek a naturalista historizmusnak a tagadása, a társadalomtudományi gondolkodásnak a természettudományiétól eltérő jellegzetességeit kutató gondolatrendszer.

Az így elhatárolt történettudomány történetének megírásakor az általános filozófiai, társadalomfilozófiai és művelődéstörténeti irányzatok, iskolák alapján történő korszakolás, irányzatelhatárolás a történettudomány fejlődési sajátosságainak elhomályosításához vezethet. Politikai, vallási, személyes tényezők ugyanis döntően befolyásolhatják a történeti alkotó tevékenységet és a történettudomány egészének fejlődését. A politikai-társadalmi környezet meghatározó szerepéből kiindulva egy-egy

¹⁵ R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973. 174.

¹⁶ R. Garaudy: Warum ich Marxist bin? (Hrg. von Fritz J. Raddat) München, 1978. 9.

¹⁷ V.F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus. Bp., 1973. 38–39.

terület és időszejek történettudományának áttekintésekor tehát rendszerező szempontokat jelenthetnek az adott társadalom fő problémái. Termékenynek bizonyulhat – ezt kívánja illusztrálni ez a dolgozat – egy ilyen probléma kiemelése és annak megvizsgálása: hogyan tükröződött a kérdés a korszak történetírásában, pontosabban fogalmazva, hogyan formálta a korszak történelemről író és gondolkodó értelmiségeinek felfogását illetve – amennyiben ez rekonstruálható – a korszak közvéleményének történetképét?

A vizsgálandó korszak az ingatag politikai konszolidációt teremtő 1867 és az e konszolidáció válságának kezdetét hozó századvég közötti periódus, a helyszín Magyarország, a probléma a nemzeti-nemzetiségi kérdés.

* * *

A Magyar Történelmi Társulat 1867. május 15-én, három hónappal azután, hogy Ferenc József kinevezte Andrássy Gyulát magyar miniszterelnökké és két hónappal a magyar korona országai ill. „Öfelsége többi országai és tartományai” közötti viszonyt rendező 1867/XII. törvénycikk, a kiegyezési törvény királyi szentesítése előtt első közgyűlését tartja. Február óta folytak az előkészületek, sok vita zajlott a létrehozandó intézmény jellegéről: a történelem iránt érdeklődőket tömörítsék-e minél nagyobb számban vagy inkább szűk szakmai egyesületet hozzanak létre?¹⁸ Az utóbbi nézet győzött, így a „szakma” előtt tartja meg beszédét az akkor talán legnagyobb tekintélyű magyar historikus, a frissen megválasztott háromtagú elnökség egyik tagja, Horváth Mihály, az 1848-as magyar kormány tagja, aki alig négy hónappal korábban tért vissza az emigrációból. Az előadás központi gondolata a történészek, a történettudomány nemzeti hivatása. „Ha korunk oly élénk, oly zagyva munkásságában a történelem lombikába vetett elemek közül az uralkodó fogalmakat akarjuk felkeresni: úgy találjuk, hogy ezek egyikét a nemzetiség fogalma képezi. Ez egyik gyűjtőpontja azon nagy és következetes mozgalomnak, mely folyamatban van a népek keblében... nemzetünk is csak úgy fog örvendhetni hosszú életnek, s csak annyira fog fejlődhetni, ha és amennyire a külön nemzeteknek a haladás ösvényén mind konkrétábbá való életéhez csatlakozik... az emberiség közös irányának ösvényén halad...”¹⁹ – mondta többek között Horváth Mihály és figyelmeztette kollégáit a történészekre mindezzel kapcsolatban háruló nagy felelősségre: „... a nemzeti érzelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkjáját... nem lehet öntudatos nemzeti érzelem senkiben, a ki nemzeti történelmét nem ismeri... minden nemzetnek legelső kötelessége közé tartozik a maga történelmének buzgó tanulmányozása... Nehogy azonban... téveszmék, hibás nézetek kapjanak lábra történelmünkben: a valóság, a hűség és alaposság mindenekelőtt a lelkiismeretes *történetnyomozást*, a kútfők szintoly szorgalmas mint ítéletes fürkészetet, az adatok összes tömegének felbúvárlását és megrostálását teszik multhatatlan kötelességünkkel.”²⁰ Igen derűlátóan ítélte meg az előadó az addigi eredményeket: a Történelmi Tár, a Magyar Történelmi Emlékek, Toldy Ferenc Új Magyar Múzeuma, az Új Nemzeti Könyvtár stb. kiadványait számba véve legnagyobb jelentőségűnek a forráskiadásokat tartotta.

A forráskiadásokon túlmenően sem lett volna oka azonban szégyenkezésre. Hiszen, ha – szerénytelenül – csak saját addigi munkásságára utalt volna: éppen 1867-ben engedélyezték Magyarország történelme című műve második, újabb kútfőtanulmányokon alapuló kiadását, utolsó két kötetének terjesztését és Huszonöt év Magyarország történetéből ill. Magyarország függetlenségi harcának története című akkor Magyarországon még nem megjelent, de ismert műveivel együtt a kezdetektől 1849-ig állt így rendelkezésre tollából Magyarország történetének modern feldolgozása s akkor számos egyéb, szemléleti újdonságot is hozó művét meg sem említettük. A tudománnyá érő magyar történetírás első évtizedeinek történetét – jelentős helyet szentelve Horváth Mihály tevékenységének – részletesen feldolgozta Várkonyi Ágnes monográfiája, az ő feltáró munkájának eredményeként hatalmas anyag áll előttünk, az 1830–60 közötti magyar történetírás európai színvonalának sokoldalú dokumentációja. Az európai történetírás korabeli átfogó irányzataként a pozitívizmust jelöli meg ez a könyv, e szemlélet alapvető kritériumának a társadalomtörténeti témaválasztás, nézőpont előtérbe kerülését tartja.

¹⁸ *Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967/233–267.*

¹⁹ *Századok, 1867/3.*

²⁰ Uo. 5.

A jelen munka ezt a gazdag anyagot is felhasználva a következő századharmaidot állítja a középpontba, a korszak történeti irodalmi természetét a korszak központi társadalmi-politikai kérdéséhez, a nemzeti-nemzetiségi problémához való viszonya szempontjából vizsgálja. (Amikor a korszak fő, központi problémájának nevezzük ezt a kérdéskört, a korszak társadalomról, politikáról, történelemről gondolkodó emberének központi problémáját értjük és nem azt kívánjuk közvetve állítani, hogy a társadalom belső antagonizmusai másodrendű jelentőségűek lettek volna.) A kiinduló feltételezés szerint ugyanis történeti közgondolkodásunk már megrögződött, megcsontosodott elemei közül igen sok vezethető vissza erre a periódusra, az elkövetkezendő évtizedek során evidenciává kövesedő rövidre zárt gondolatmenetek születtek ekkortájt. Olyan alapproblémákról van szó, mint – hogy itt csak az értelmezés kedvéért, utalásszerűen emeljünk ki néhányat – a magyarság nyugat-európaisága, annak feltételezése, hogy a magyar történelem valamennyi tragikus mozzanatáért, sorscsapásaiért a nemzeti társadalmon kívüli erők: bomlasztó tevékenységet folytató, a nemzeti államon belül élő, jó dolgukat megbecsülni képtelen nemzetiségek, galád szomszédok, álnok nagyhatalmak felelősek; az a felfogás, mely szerint a történelem olyan teleologikus folyamat, amelynek végső célja a 19–20. századi modern nemzet; az a gondolat, hogy teljes értékű nemzeti élet csak független nemzeti államban képzelhető el; modern kategóriák (leginkább a nemzet) korábbi korokba vetítése stb. A gondolkodási sztereotípiákká merevedett szemléleti torzulások mellett a magyar történeti gondolkodás politikai töltése – vagy talán inkább a politikai gondolkodás történeti töltése – is olyan mozzanat, amely Magyarországon a 19. század második felében fontos tényezőként jelentkezik, hogy aztán a 20. században teljessédjék ki.

A tárgyalandó korszak lezárása utáni első magyar történeti szintézis előszava, amikor az új összefoglalás létjogosultságát bizonyítja, többek között megemlíti azt is, hogy a múlt század utolsó évtizedeinek történetírása túlnyomóan politikai és közjogtörténeti érdeklődésű, eltérően a kor társadalom-, gazdaság-, szellemtörténeti irányultságától s mivel természetesen egész más történeti perspektívából szemlélik az eseményeket, egyes kérdéseket csak mellékesen érintenek. Ez utóbbira példa Hóman–Szekfű Magyar Történetének bevezetésében a nemzetiségi kérdés: „A műlenáris Magyarországot... alig érdekelte az ország lakosságának nemzetiségi összetétele, történetírói a húszmillió magyar romantikus elméletén nevelkedve, kevés érzékkel bírtak a nemzetiségi kérdés értékeléséhez.”²¹

A jelen dolgozat ezzel ellentétes feltételezésből indul ki. Eppen azért választotta központi témájául a nemzeti-nemzetiségi kérdés jelentkezését a korszak történetírásában, mert feltételezi: a nemzetiségi kérdést érzékelve, figyelembe véve a magyar nemzet történelmi helyéről és feladatáról kialakított felfogás a korszak történetírásának szemléleti alapvetése.

A téma körülhatárolása és a dolgozat alaphipotézisének felállítását után elkerülhetetlen egy rövid módszertani megjegyzés.

A historiográfiai műveknek a dolog természetéből következően két alaptípusa van: a történetész biográfiáját előtérbe állító ill. az egy-egy téma kutatástörténetét elemző típus. Ebből adódik e két új típushoz tartozó művek lehetséges forrásbázisa: a történetész összes műve, levelezése, fennmaradt különféle feljegyzései ill. a témával kapcsolatos, a vizsgálni kívánt időszakban keletkezett művek. A jelen munka témájával foglalkozó műveket azonban – éppen azért, mert a korszak történetírásának központi problémájáról van szó – nehezen lehetne összegezően feltárni, hiszen számos olyan művet is figyelembe kell vennünk, amelynek témaválasztása problémánk szempontjából semleges, mégis a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalás közvetve vagy közvetlenül fellelhető benne. A forrásanyag így – különösen ha hozzávesszük a kapcsolódó levelezéseket és az Akadémia Történettudományi Bizottságának anyagait is – áttekinthetetlenül nagy lesz, valamilyen módon szűkíteni kell. Erre több lehetőség kínálkozik. A kronologikus határok további szűkítésének nem lenne értelme, hiszen ebben az esetben egy többé-kevésbé egységes korszakot kellene felparcellázni. Célravezetőbbnek látszott, ha olyan forrást keresünk, amely az egész korszakot tükrözi, mégis áttekinthető terjedelmű. Tipikusan ilyenek pedig a periodikák: egy jól szerkesztett szakmai folyóirat híven tükrözi a szakma alakulását. Így választottuk kiinduló pontnak a Századok, a Történelmi Tár és a Budapesti Szemle évfolyamait valamint a korszak történettudományának reprezentatív szintézisét, a Szilágyi Sándor szerkesztette Magyar Nemzet Történetét. Ezeket áttanulmányozva állítottuk össze a szerintünk jellemzőnek ítélt, szemléletileg leglényegesebb problémák sorát. Ezek sorravezetése, kifejtése, továbbgondolása adja a dolgozat szerkezetét:

²¹I. kötet, Bp., 1935², 8.

- I. Bevezető
- II. Nemzet-állam – társadalom a 19. század utolsó harmadának európai történetírásában.
- III. A korabeli magyar történetírás szervezettsége, intézményei, a történészek társadalmi helyzete, a forrásadottságok jellemzői.
- IV. A nagy problémák
  - 1. A magyarság európaisága
    - a) Kelet és Nyugat határán
      - a finnugor és a török teória
      - Európa gentlemanjei: az angol–magyar társadalom- és jogfejlődési „párhuzamok”
      - a kereszténység és a magyarság
    - b) A magyar nemzeti sajátosságok, a magyar nemzeti alkat
      - a magyar nemesség történelmi szerepe
      - a magyar tolerancia
      - a megye történelmi funkciója
  - 2. A magyarság helyzete és feladatai a Kárpát-medencében
    - a) Magyarország mint az egyensúlyteremtő, szétválasztó zóna a germánok és a szlávok között
    - b) A Habsburgok és Magyarország
    - c) Erdély
    - d) A Felvidék
    - e) Magyarok és horvátok
    - f) A honfoglalás
    - g) 1848
- V. A korszak magyar történetírásában használt néhány fogalom tartalmának elemzése (állam – társadalom – nép – nemzet – nemzetiség – haza – szabadság)

* * *

A historiográfiai témaválasztás és módszer nehézségeit – úgy érzem – bőségesen érzékelteti ez az írás. A kollégák segítsége, tanácsai, ötletei sokat segíthetnek a továbblépésben – ezért előre is őszinte köszönettel tartozom.